

Darja Zaviršek

DISKURZI O NASILJU IN POMOČI

Brez dvoma ženske potrebujejo najprej streho nad glavo in normalne razmere za svoje vsakdanje življenje in življenje svojih otrok. Kakšna je nadaljna vloga materinskega doma, zatočišča, varne hiše..., je odvisno od strokovnega kadra in programa dela v določeni ustanovi.

Lidija Jerebic, 1997

UVOD

Zakaj ponovno pisati o nasilju nad ženskami in otroki, saj smo se ob tem že nekajkrat temeljito zaustavili? Najprej zato, ker so z nasiljem povezane številne intervencije socialnega dela na področju družine, drugič zato, ker nasilja ne moremo misliti, ne da bi se vprašali, kako vpliva na duševno zdravje ljudi, ki ga doživljajo, tretjič, ker teorija in praksa socialnega dela v Sloveniji v zvezi z nasiljem nad ženskami in otroki še le išče pot onstran tradicionalnih pogledov, in četrtič, ker se socialne delavke in delavci srečujejo z resno potrebo, da se opremijo z novimi in konkretnimi znanji, kako pomagati ženskam in otrokom, ki so praviloma objekt interpersonalnega nasilja. Socialne delavke pogosto pripovedujejo o občutkih nemoči, ko se srečajo z nasiljem, saj so navadno priče zgodbam o preživetju nasilja, ki traja več let in ima za prizadeto grozljive posledice. Za pomiritev te tesnobe se namesto na nasilje osredotočajo na druga vprašanja (alkoholizem, brezposelnost) in ženskam zastavljajo taka vprašanja, da se z njimi izognejo zgodbi o nasilju. Poleg

nevladnih ženskih skupin so se zato tudi nekatere socialne delavke na centrih za socialno delo po Sloveniji zavzeto lotile reševanja tega problema tako, da lahko ženskam, ki preživljajo nasilje, ponudijo tudi varni prostor za umik (zlasti Varna hiša Maribor in Zatočišče Podbočje v Krškem). Članku sem dala naslov Diskurzi o nasilju in pomoči, kar implicira družbeno konstruiranost razmišljanja o nasilju, pa tudi družbeno konstrukcijo pomoči.

Zadnja tematska številka *Socialnega izziva* (Socialna zbornica 1997) je opozorila, kako pomembno je odkrivanje nasilja, in na nujnost nastajanja novih služb pomoči. Zdaj si pogledjmo več o tem, kako izvajati pomoč na področju socialnega dela, da bo učinkovit odgovor na nasilje, ki je bilo odkrito. Številna načela dela na tem področju veljajo tudi za delo zdravnic in zdravnikov, pedagogov, vzgojiteljic, medicinskih sester, policajev, saj ženske po prvih napadih pogosteje poiščejo pomoč pri zdravniku ali na policiji, šele kontinuiteta nasilja pa jih prisili, da pridejo po pomoč k socialni delavki.

V socialnem delu nasilju nad ženskami in otroki niso posvečali pozornosti, temveč so verjeli, da je mogoče rešiti vprašanje nasilja znotraj družine, v kateri živijo storilec in žrtve. Za tako družbeno konstrukcijo pomoči je bilo več razlogov:

- Teorija in praksa socialnega dela je nastajala tako, da je problem definirala stroka ali ustanova in ne uporabnica ali uporabnik, ki sta prišli po pomoč. Ženska je rekla »nasilje«, socialna delavka je rekla »družinska patologija«, ženska je rekla »nasilje«, socialna delavka je rekla »otroci so zanemarjeni«.

• Družbena konstrukcija pomoči je izhajala iz abstraktne kategorije »človek« in iz abstraktnih »človekovih potreb«, ni pa videla specifičnih potreb posameznika in posameznice.

• Družbena konstrukcija pomoči ni temeljila na načelu spoštovanja pravic posameznice, da živi v varnem prostoru brez nasilja, in na pravici do pristranske pomoči individuumu.

• Družbeno konstrukcijo pomoči lahko opazimo tudi v sami terminologiji, kjer se je namesto nasilja nad ženskami govorilo o »družinskem nasilju«, »nasilju med partnerjema«, »materi, ki ne skrbi za otroka« ipd.

Čeprav pri naštevanju ovir, ki so onemogočale, da bi socialne delavke izvajale učinkovito pomoč v primeru nasilja nad ženskami in otroki, uporabljam pretekli čas, lahko veliko zapisanega najdemo tudi v obstoječi praksi. Vseeno pa je za mnoge socialne delavke taka pomoč le še spomin iz davnine.

KOGA SREČAMO V STORILCU

IN KOGA V ŽRTVI

Pogled v zgodovino nas uči, da o fizičnem nasilju in o spolnem izrabljanju molčijo tako moški kot ženske, tako storilci kot tisti, ki so objekt nasilja, in tudi tisti, ki nimajo izkušenj z nasiljem. Eden od razlogov za molk je ideja o obstoju meje med zasebnim in javnim, pri čemer je spolno nasilje del zasebnosti in mora tam tudi ostati. Osebni razlogi za molk enih so drugačni kot razlogi drugih. Čeprav se praviloma vsakdo od nas zoperstavlja nasilju, kar je edina možna racionalna pozicija v današnjem svetu, pa to isto nasilje tudi ves čas reproducira, ga ponavlja in o njem molči. Ali ni to še en dokaz za to, da je subjekt necelovit in neracionalen individuum, ki je v sebi razčlenjen in spreminjajoč, in da je identiteta subjekta ne le fragmentirana, temveč sama sebi nasprotujoča? V drugih srečamo torej subjekt, ki ni le določen prek razlike »od zunaj«, temveč prek razlik »od znotraj«. Je subjekt, ki se konstituira z različnimi diskurzi in skozi njega išče svoje identitetne položaje v različnih dominirajočih in marginaliziranih diskurzih.

Molčimo torej zaradi vpliva najrazličnejših diskurzivnih praks, ki se transformirajo v zavestne ali nezavedne osebne razloge za molk. Ti razlogi so med seboj pogosto nasprotujoči, kot so nasprotujoči subjektni položaji. Ženske, ki preživljajo nasilje najpogosteje molčijo zato, ker:

• verjamejo, da se nasilje dogaja samo njim, da so nekaj posebnega in da jim nihče ne bo verjel;

• verjamejo, da se nasilje dogaja večini žensk in da se zato nimajo pravice upreti;

• verjamejo, da jih bo storilec ubil, če bodo storile kaj nedovoljenega, kar ga lahko razkrinka;

• verjamejo, da same sprožajo nasilje in da so odgovorne zanj;

• ne verjamejo, da je njihovo življenje še kdaj lahko dugačno in boljše;

• verjamejo, da so slabe in nevredne, da bi jih kdo poslušal in jim pomagal;

• se počutijo nemočne zaradi pomanjkanja znanja in informacij in ne vedo, kaj naj storijo.

Tudi povzročitelji molčijo o nasilju:

• ker so prepričani, da niso storili ničesar napačnega;

• da se zavarujejo pred posledicami;

• ker v ženski vidijo manjvredno bitje;

• ker v ženski vidijo krivdo svojega neuspeha in nezadovoljstva;

• ker jim nasilje nad ženskami pomaga ustvarjati fantazije o svoji identiteti, za katero potrebujejo občutek in dokaz, da imajo moč nad drugo osebo;

• ker jim nasilje prinaša sprostitev in užitek.

Tudi ženske in moški, ki sami niso storilke in storilci, o nasilju in spolnem izrabljanju molčijo, ker:

• verjamejo, da nasilja ni veliko in njegove posledice niso hude;

• verjamejo, da moški ženske varujejo;

• verjamejo, da ženske, ki doživljajo nasilje, to tudi zaslužijo;

• verjamejo, da si nekatere ženske nasilja želijo;

• nočejo zastaviti svoje besede za nekoga, ki preživlja nasilje, in si s tem nakopati težave in posmeh pri drugih ljudeh;

• hočejo ostati lojalni drugim moškim, pa četudi gre za povzročitelje;

- se lažje poistovetijo s povzročiteljem kot z žrtvijo;

- jih je »groza« in nočejo verjeti v »navadnost« ljudi, ki so nasilni;

- se bojijo za svojo varnost;

- jih povzročitelj s svojim videzom, družbenim položajem itn. prepriča v svojo nedolžnost in v svoj položaj »žrtve«;

- se bojijo soočiti s svojimi agresivnimi potenciali;

- se bojijo soočiti s svojimi izkušnjami nasilja in spolnega izrabljanja.

Med strokovnjakinjami in strokovnjaki so bolj kot molk značilne trivialne teorije, na primer prepričanje, da je nasilje izraz izgube nadzora nad svojimi dejanji. S tem ni bilo nikoli mogoče dokazati, zakaj moški v »nenadzorovani« jezi za cilj ne izberejo osebe na ulici ali drugega moškega, temveč najpogosteje napadejo žensko, in to tako, da za to izve kar najmanj ljudi. Zakaj je le zanemarljivo število moških, ki so dolga leta nasilni v družini, nasilnih tudi zunaj nje? Drugo trivialno prepričanje povezuje nasilje in alkohol in vidi v alkoholu glavnega povzročitelja nasilja. Raziskave dokazujejo, da so moški, ki so nasilni daljše obdobje, nasilni tudi takrat, ko niso pod vplivom alkohola, in narobe, večina moških, ki so odvisni od alkohola, ni nikoli udarilo ženske (Mullender 1996: 43). Tretje trivialno prepričanje so teorije o negativnih socialnih dejavnikih, ki vplivajo na nasilje: stres, brezposelnost, revščina, neuresničene želje, nizka izobrazba itn. To prepričanje ne pojasni, zakaj so nasilni tudi socialno zelo uspešni moški in zakaj fizičnega in spolnega nasilja ne uporabljajo tudi ženske, ki imajo podobne življenjske izkušnje in težave.

Kulturni stereotip človeka, ki je nasilen, grozi z orožjem, ponižuje, se pogosto povezuje s predstavami o vsakdanjih patologijah, kot so alkoholizem, psihična motenost, ukvarjanje z ilegalno trgovino ipd. Dodatek k temu stereotipu so predstave o tem, da so bolj nasilni najpogosteje pripadniki manjšinskih kultur, ljudje temne barve kože, nevladajoče veroizpovedi. Še več, ker se zunanji videz posameznika pojavlja v kulturno specifični formuli lepo = dobro, ljudje verjamejo, da je mogoče prepoznati

nasilneža že po samem zunanjem videzu. Družbeno pozicioniranje individuuma je torej ključnega pomena, ko govorimo o fizičnem in spolnem nasilju. Zanikanje in zmanjševanje teže dejanja bo manjše tako pri moških kot pri ženskah, ki so prek diskurzivnih praks pozicionirani v manjvredni položaj. Užitek, ki ga pripadniki dominirajoče večine pridobijo iz tega, je dvojen: utrjuje splošne družbene stereotipe o patologiji »drugih« in obenem deluje kot vezivo za skupino »mi«.

Ni torej težko razumeti, da naša pozitivna ali negativna čustva do določene osebe niso vezana toliko na njena dejanja, kolikor so zgolj odgovor na vse že obstoječe fantazije, usmerjene na objekt. Te fantazije pa so odvisne zlasti od tega, kje v simbolni mreži se nahaja subjekt, s katerim imamo opravka. Pogosto smo soočeni s sovraštvom do koga, pa je to v popolnem nasprotju in brez povezave z dejanskimi dejanji človeka, v katerega usmerjamo sovraštvo. Takrat navadno verjamemo, da je objekt našega sovraštva močan, nas prikrito ogroža in se ga moramo znebiti zaradi lastne varnosti (na primer sovraštvo do prizadetih, do pripadnikov manjšin itn.). V resnici gre za posameznike, ki razpolagajo z manjšo količino družbene moči kot oseba, ki si vzame pravico, da jih zavrača. Kako torej razumeti strah pred ljudmi, ki imajo slabši socialni položaj, kot ga imajo osebe, ki se hočejo zavarovati prav pred temi ljudmi? Ali ne gre za strah pred izgubo privilegijev in za željo po ohranjanju socialne distance?

Procesi zanikanja, minimalizacije in racionalizacije delujejo z različno silo, ki je odvisna od tega, kje v simbolni mreži se nahaja subjekt, s katerim imamo opravka. Storilci, ki pripadajo večinski kulturi, živijo v naši neposredni okolici in nakupujejo v naši trgovini. Zaradi njihove »normalnosti«, »običajnosti« poskušamo nasilje minimalizirati in racionalizirati tako, da investiramo vanje fantazije o njihovi lastni šibkosti: »Saj je samo navaden človek, ki ima težave, je žrtev nasilja v otroštvu, ne zna komunicirati, zato pretepa« ipd. Če je storilec znan, naletimo pogosto na proces, ki ga psihoanaliza imenuje proces imaginarne identifikacije, ko se poistovetimo z usodo drugega

in se sami vidimo na njegovem mestu: »To bi se lahko zgodilo tudi meni; vsakomur enkrat prekipi.« Proces identifikacije omogoča, da storilca »razumemo«, se z lahkoto »vživimo v njegovo situacijo«, in tako dejanje najprej minimaliziramo, počasi pa ga povsem zanikamo. Včasih imaginarna identifikacija omogoči, da človek prek nasilja drugega živi svoje lastne fantazije o moči in o nasilju nad drugim človekom.

Lahko pa se pojavi tudi drugi tip identifikacije, simbolna, ko se subjekt identificira z drugim glede na točko, ki jo ta drugi zaseda v družbeni simbolni mreži. Pojavi se v trenutku, ko opazujemo zgolj svoj odziv na storilčevo zgodbo. Odziv, ki ga iščemo, je tisti, ki potrdi podobo o nas samih, odziv, v katerem smo si všeč. Simbolna identifikacija s storilcem se lahko pojavi v trenutku, ko opazujemo na primer svojo jezo nad storilčevim dejanjem: »Če bi kdo to počel z mojo ženo, bi ga ubil!« Opazujemo lahko tudi svoja stališča do drugih, ki so trdno vezivo naše samopodobe: »Vedel sem, da ljudje iz višjih slojev niso prida!« Ženska lahko reče: »Če bi se to zgodilo meni, bi nemudoma odšla!« Simbolna identifikacija torej omogoči, da se gledamo v tisti moralni drži, v kateri smo si všeč. Lahko pa se simbolna identifikacija, nasprotno, kaže v obliki naše popustljivosti do »ubogega nemočnega nasilneža«, ki je samo žrtev razmer, ne pa njihov akter. Tako se lahko samovšečno ogledujemo v svoji »odpuščajoči« drži. Če gre za povzročitelje iz višjih socialnih slojev, nam to omogoča, da postanemo bližji ljudem, ki v simbolni mreži zasedajo pomembne položaje.

Tako postane socialno pozicioniranje osebe, ki je nasilna, njegova prednost (je pripadnik večinske kulture, ima zaposlitev, konjičke, prijeten videz), ali pa njegova pomanjkljivost (je pripadnik etnične manjšine, je brezposeln, pije, izhaja iz neurejene družine). Socialno pozicioniranje tistih, ki ustrezajo kulturnem stereotipu nasilnežev, je ponovna potrditev vnaprejšnjih pozicioniranj znotraj vladajočih diskurzov: »Vedeli smo, da je on.« V Sloveniji se zato še vedno pogosto prepričljivo ponavljajo trditve, da gre pri spolnem in fizičnem nasilju za patološke posameznike, za izjemne scene

vsakdanjega sveta, ki so daleč od življenja, ki ga živi večina ljudi. Te trditve zgolj maskirajo vsakdanjo realnost nasilja.

Čeprav se zdi, da se ljudje hitro identificirajo s človekom, ki utrpi izgubo, se je prav gotovo lažje identificirati s storilcem kot z žrtvijo, s tistim, ki agira, in ne s tistim, ki reagira. Groza pred občutenjem popolne nemoči in izgube nadzora v situaciji, v kateri je žrtev, onemogoča, da bi se identificirali s kom, nad katerim se izvaja nadzorovanje in nasilje. Potrebna je osebna zavzetost in aktivno delovanje, da se je s tem mogoče soočiti kot opazovalec in kot dajalec pomoči.

Zato strokovnjakinje in strokovnjaki pogosto pripišejo krivdo za nasilje ženskam, ki so v resnici objekt nasilja. Razlogi za to so:

- Verjamejo, da je ženska res storila nekaj narobe,
- Verjamejo, da ženske vedno znova izberejo nasilnega partnerja. Raziskave tega niso potrdile, potrdile pa so, da se ženske pogosto vračajo k istemu partnerju. Po nekaterih raziskavah se okoli 40% žensk, ki so se umaknile v varni prostor, vrne k povzročitelju (Mullender 1996: 61). Za nekatere je to edino bivališče, ki ga imajo, za druge je izbira, ki jo naredijo, ko se odpočijejo od nasilja. Vseeno je za večino od njih izkušnja umika pomenila, da začenjajo aktivno razmišljati, kako naj si pomagajo pred nasiljem. To dokazujejo tudi izkušnje Varne hiše Maribor:

Ugotavljamo, da se večina žensk Varne hiše vrne v okolje, iz katerega prihaja, potem ko so čas v hiši porabile za to, da so neogrožene premislile o svojem življenju in možnostih. Tudi če se vrnejo v situacijo, iz katere so prišle, odidejo z občutkom, da jim bo v primeru potrebe znova nekdo pomagal, neredko pa tudi bolj odločne in z jasno predstavo o tem, kaj želijo in česa ne. Izkušnja medsebojne solidarnosti v skupini žensk s podobno usodo, kjer preživelega nasilja ni treba skrivati ali se ga sramovati, in spoznanje, da so zmožne navezati tudi drugačne odnose, so ob tem popotnica, ki daje nujno potrebno samozaupanje. (Peršak 1997: 32.)

• Prevladuje prepričanje, da imajo s porazdelitvijo odgovornosti («tudi ženska je kriva») strokovnjakinje, ki pomagajo, manj odgovornosti, da žensko učinkovito zavarujejo.

• Včasih verjamejo, da se ženska nauči »živeti z nasiljem«, čeprav izjave prizadetih potrjujejo, da se tega ne da »naučiti« in da je vedno enako grozljivo.

• Verjamejo, da je to »njihova kultura« (na primer, ko gre za Romkinje, pripadnice etničnih skupin iz tradicionalnih patriarhalnih okolij).

• Verjamejo, da se ženska ne bi vrnila k storilcu, če bi ji bilo zares hudo.

• Verjamejo, da je alkohol glavni razlog za nasilje. Raziskave dokazujejo, da nasilje in alkohol nista vzročno povezana, temveč da je alkohol za storilce sredstvo opogumljanja in legitimen izgovor (Mullender 1996). Storilci, ki so nasilni daljše obdobje, so nasilni tudi takrat, ko so trezni. In narobe, 80% moških, ki so odvisni od alkohola, ni ne v času raziskave ne sicer udarilo ženske. Razlage, ki povezujejo alkohol in nasilje, ne pojasnijo, zakaj pijani ljudje izberejo za tarče nasilja izmed vseh ljudi prav ženske ali otroke. Danes vemo, da storilci praviloma že načrtujejo svoje dejanje in jim alkohol daje pogum, da nasilje izpeljejo.

OSNOVNA NAČELA DELA Z ŽENSKAMI, KI PREŽIVLJAJO NASILJE

Ženske z vsega sveta se strinjajo s tem, da so ključni dejavniki pri tem, da ženske ubežijo nasilju plačilo za delo, stanovanje, civilna zakonodaja in kaznovalni sistem.

Audrey Mullender 1996

Nasilje nad žensko in otroki v družini praviloma traja tako dolgo, dokler se ženska ne skrije v varen prostor ali dokler povzročitelj ženske ne ubije. Moira Walker poudarja, da nasilje praviloma ne preneha, lahko se za krajši čas pretrga, dokler s še večjo silovitostjo znova ne izbruhne. V eni od škotskih raziskav, kjer je bilo vključenih 109 žensk, ki so preživljale nasilje in so se zatele v

varne hiše, so ženske poročale, da so v povprečju preživele v letih nasilja dva napada na teden. Vse intervjuvane skupaj so doživele nasilni napad približno 32.000-krat, med njimi pa je bilo le 3% tistih, ki so bile »lažje poškodovane« (Mullender 1996: 66).

Po številnih raziskavah so ženske, ki se zatečejo v varno hišo, vsaj tri leta preživljale nasilje, preden so se odločile za ta korak. 25 odstotkov jih po zadnji angleški raziskavi preživlja nasilje več kot deset let (Mullender 1996: 21). Tudi izkušnje Varne hiše Maribor kažejo, da je večina žensk, ki pride prvič po pomoč, preživljala nasilje več kot 5 let. Za socialno delo se zastavljata vprašanji: Zakaj ženska ne pride po pomoč prej? In kaj se je narobe s sistemom pomoči, če ga je poiskala in se je nasilje nadaljevalo?

Ob tem se večkrat sklicujemo na primere posameznic, katerih subjektne fantazije so neločljivo povezane s storilcem in z nasilnim odnosom («Saj je imela kam iti, pa se je spet vrnila k njemu!»). Vse sicer želijo in upajo, da bo nasilja nekoč konec, niso pa pripravljene zapustiti storilca. Nekatere ženske zaradi preživetega nasilja in zanamaranja v otroštvu verjamejo, da v življenju ne morejo doživljati dobrih stvari in da jim je trpljenje na nek način »usojeno«, zato tudi ostajajo pri povzročitelju in redko poiščejo pomoč. V takih primerih seveda ne moremo govoriti o neučinkoviti praksi socialnega dela, saj je več kot očitno, da potrebujemo dolgo obdobje, da vplivamo na premik identitetnih fantazij, in še daljše, če hočemo spreminjati kulturno mentaliteto, ki vpliva na prevzem subjektivnih položajev posameznice. In končno, s kakšno pravico trdimo, da je nasilje zločin, če ga ženska doživlja kot del interpersonalnega odnosa? V takih primerih smo najverjetneje kot strokovnjakinje in strokovnjaki soočeni z občutki jeze in nemoči, ki pa lahko pomagajo prizadeti osebi priti do spoznanja, da nasilje ni nekaj sprejemljivega, da ga ne doživljajo vse ženske in da so se nekatere po prenehanju trpljenja odločile za življenje brez nasilja. Namesto obtoževanja in nerazumevanja moramo vedeti, da si tudi te ženske želijo življenje v miru in brez nasilja, vendar hkrati ne verjamejo, da je tako življenje tudi zares mogoče in da ga imajo pravico živeti.

Socialne delavke lahko veliko naredijo na področju pomoči ženskam in otrokom, ki preživljajo nasilje, zato si pogledjmo, *kaj je treba upoštevati, ko začnemo s pomočjo posameznicam*, ki želijo pretrgati negativne izkušnje zlorab in nasilja.

RAZUMEVANJE VPLIVA SOCIALIZACIJE NA DOŽIVLJANJE NASILJA V ODRASLOSTI

Že v času, ko odrasli pričakujejo otroka, je mogoče ugotoviti, da večina pripisuje večji pomen in večji uspeh temu, da se rodi moški dojenček (Schultz 1980). Takoj po rojstvu se razlikovanje nadaljuje in je vidno zlasti v načinih dojenja, količini kinestetične stimulacije (prenašanje otroka, premikanje, dvigovanje) in taktilne stimulacije (možnost za dotikanje predmetov, snovi; zaznavanje s tipom). Moški dojenčki se v prvih tednih življenja bolj taktilno in kinestetično stimulirani kot deklice (*ibid.*: 21). Več jih prenašajo naokoli, dvigujejo iz postelje, daljši čas hranijo in jim dajejo več možnosti za dotikanje predmetov in snovi. Bolj ko so dojenčki taktilno in kinestetično stimulirani in manj ko so omejeni v gibanju (na primer s povezovanjem, ki je bilo značilno za Slovenijo v preteklosti), bolje lahko razvijajo svoje kognitivne, socialne in telesne sposobnosti. Ženski otroci doživljajo več nadzora, od njih se pričakuje, da so ubogljivejši, in večina odraslih se do njih hitreje kot do dečkov postavi v vlogo avtoritete in nekoga, ki otroka poseduje. Raziskave na področju dojenja so ugotovile, da ženski dojenčki dobivajo krajše obroke dojenja kot moški dojenčki.

V poznejšem razvoju dojenčka se razlike nadaljujejo. Ko se otrok začne premikati po prostoru, so dečki bolj stimulirani, da raziskujejo prostor, se plazijo po tleh, odkrivajo neznane predmete, deklice pa so bolj stimulirane, da razvijejo interpersonalne odnose, odrasli jih več prenašajo v naročju, usmerjajo v sedenje in v osredotočanje na »ženske« aktivnosti. O dečkih velja, da so nemirnejši, zato jih je v prvih tednih treba bolj nositi in dvigovati iz postelje kot deklice. Ko pa se začne dečke stimulirati v raziskovanje okolja in razvijanje kinestetičnih

sposobnosti, začnejo z dotiki in prenašanjem v naročju spodbujati deklice, o katerih so prej verjeli, da so mirnejše in zato ne potrebujejo taktilne stimulacije.

Spolno specifičen odnos odraslih do otrok so raziskave ugotovile v zvenu glasu in v sporočilih, ki jih dobijo otroci, preden razvijejo verbalno govorico. Zven glasu in spročila usmerjajo deklice v nežnost, odvisnost (»lepa punčka«, »pridna punčka«), dečke pa v večjo trdnost in samostojnost (»velik fantek«, »močan fantek«).

Tako je mogoče razumeti, da se spolno specifično razlikovanje in pričakovanja razvijejo pred razvojem verbalne govorice in da spolno specifične igrače niso glavni razlog za razlike med deklicami in dečki v poznejših letih. Z besedami Jessice Benjamin (1980) naj rečemo še več, da se spolne strukture ne materializirajo ali reproducirajo prek starševskih sporočil, temveč so že vpisane v družbeno življenje. Deklice so v prvih tednih in mesecih rojstva usmerjene k večji mirnosti, pridnosti, ubogljivosti in čistoči. To so vrline, ki jih stimulirata varstveni in šolski sistem. Zaradi njih deklice v osnovni šoli dosegajo boljše rezultate kot dečki. V poznejšem izobraževanju, ki zahteva kreativnost, tveganje in medsebojno povezovanje, začnejo dečki dosegati boljše rezultate od deklic in verjame se, da imajo »naravno« več intelektualnih sposobnosti kot dekleta. Tako se v adolescenci dokončno vzpostavi hierarhično razmerje med talenti, ki jih imajo moški in veljajo v družbi za večvredne (racionalnost, sposobnost za tehnične in naravoslovne poklice, ambicioznost, poklicna uspešnost), in med sposobnostmi, ki jih razvijejo ženske in imajo v družbi nižjo vrednost (skrb za druge, čustvenost, materinskost, manjša ambicioznost in poklicna uspešnost). Lastnosti, ki jih dobijo moški v času socializacije, so v družbi vrednotene kot večinoma »pozitivne«, medtem ko so lastnosti, povezane z kategorijo »ženske«, prevladujoče negativne in ne nagrajevane. To seveda ne pomeni, da se lahko ženska identificira le s konceptom »ženskosti« in moški le s konceptom »moškosti«. Individuumi izbirajo namreč med različnimi diskurzi in subjektivnimi položaji znotraj določenih diskurzov.

V vsakdanjem življenju torej ženske in moški v različnih situacijah in v različnih razumevanjih sebe izbirajo med različnimi koncepti ženskosti in moškosti. Možnost, da ženska doživlja nasilje, je vsekakor večja, če je njena identifikacija s kategorijo »ženska« popolnejša. Prav identifikacija s to kategorijo lahko pripelje do ekstremne odvisnosti, mnogih občutkov manjvrednosti in v skrajnem primeru do duševnih stisk.

Da bi bolje razumeli procese, ki konstruirajo obe kategoriji, je treba opozoriti, da imajo deklice v odraščanju manj pozitivnih identifikacijskih figur kot dečki. Na voljo so jim pasivnejše pravljичne figure in pogosto vidijo svoje matere kot odvisne in kot osebe z malo moči in malo želja za doseganje uspehov zunaj družine. Dečki imajo večjo paleto pozitivnih moških identifikacijskih figur in pogosteje vidijo svoje očete kot osebe, ki imajo moč in željo po doseganju uspehov zunaj družine.

Izhajajoč iz poststrukturalistične psihoanalitične teorije, moramo upoštevati, da so fantazije o naši identiteti povezane s fantazijami o naši moči (Moore 1994; Zaviršek 1998). Pogoj za pridobitev pozitivne identitete je najzgodnejša identifikacija s staršem, ki je subjekt želje. To so v zahodni kulturi pretežno moške osebe, zato ženske težko zgradijo pozitivno identiteto, ki je usmerjena tako k drugim ljudem kot k doseganju ciljev in posedovanju želje, saj dobijo sporočilo, da je moški tisti, ki ima moč in je subjekt svoje želje.

V zahodni kulturi so ženske redkeje subjekt želje, torej subjekti, ki jih vodi notranja sila, usmerjena v delovanja, in lahko zato vzpostavijo identiteto le v odnosu do koga, ki je v simbolnem in tudi dejanskem smislu predstavnik zunanjega sveta, moči in volje. V psihoanalitični terminologiji lahko rečemo, da imajo tako ženski kot moški otroci željo po separaciji in po tem, da se doživijo kot subjekt želje in ne kot objekt. V zahodni kulturi so to pretežno moški, odtod pa je freudovska psihoanaliza razvila koncept moške dominacije in ženske podrejenosti. Freudovska psihoanaliza namreč razlikuje med materinsko in očetovsko identifikacijo. Po tej teoriji naj bi bila primarna identifikacija

deklic z materami, torej z osebo, ki je objekt želje, ne pa njen nosilec, dečkov pa z očeti, kar vpliva na oblikovanje občutka za delovanje in željo.

Feministična psihoanaliza zavrača stališče, da je za deklico mati najpomembnejši objekt identifikacije, za dečka pa oče, kar naj bi markiralo razlike med spoloma. Prav tako zavrača prepričanje, da dobi identifikacija deklic obliko zavisti zaradi manka penisa, da torej zato ni subjekt želje, temveč vedno zgolj objekt želje. Nasprotno, feministična psihoanaliza poudarja, da tako dečki kakor deklice razvijejo primarno identifikacijo z moško figuro, ki v evropskih kulturah predstavlja aktivno delovanje in je subjekt želje. Otrok se ne identificira z moško figuro zaradi moškega penisa, temveč zato, ker je v patriarhalni kulturi moški tisti, ki je nosilec aktivnosti, želje, užitka, volje, medtem ko je ženska praviloma oseba, ki skrbi in dela, vendar ni v večji meri predstavnica omenjenih atributov. Pogoj, da je kdo subjekt želje, seksualni akter, je, da ima nadzor nad svojim življenjem in svobodo odločanja. Prav to pa ženskam pogosto primanjkuje, saj je njihova socialna realnost povezana z večjo osamljenostjo, strahom, negotovostjo in gospodnjstvom, ki ni niti cenjeno niti plačano delo. Odgovor, zakaj je ženska povezana s pasivnostjo in z objektom želje za drugega, je mogoče iskati le v dolgi socialni zgodovini, skozi katero se je vzpostavila podrejenost žensk.

V procesu separacije in individuacije moški in ženski otroci iščejo ideal v osebi, ki je nosilec teh atributov. Če otroci živijo v okolju, kjer je zlasti oče predstavnik aktivnosti, zunanjega sveta, dogajanja, bodo ženske svoje identitetne fantazije in fantazije o moči projicirale v moškega. Ta pa jim v zameno ponuja fantazijo o njeni identiteti. Ženska se lahko zato prepozna le prek sporočil o tem, kako jo vidi moški. To je eden glavnih razlogov, da ženske tako dolgo ostajajo pri povzročiteljih, saj verjamejo, da jih lahko spremenijo in svojo pomembnost merijo po tem, koliko pozornosti jim nakloni storilec. Ker pa je moška moč v evropski kulturi izrazito seksualizirana, je mogoče tu iskati enega od razlogov za pogoste spolne zlorabe nad deklicami,

katerih storilci so najožji družinski člani, praviloma moški. Deklice v spolnosti, ki se izkaže kot spolna zloraba, vidijo najprej ne samo naklonjenosti storilca, temveč tudi uresničitev identitetnih fantazij, ki so povezane z močjo, ki jo ima storilec. Hkrati pa je spolnost za deklico tudi simbolna zavrnitev vloge nemoči, neatraktivnosti in pomanjkanja želje, ki jih reprezentira mati.

Tako je treba pri razumevanju, kako lahko socializacija pripelje žensko v odvisnost in v ponovno preživljanje nasilja, upoštevati tudi dejstvo, da so deklice pogosto objekti spolnega nasilja. Fizično in spolno nasilje doživljajo tudi dečki, vendar pri njih drugi socializacijski elementi pogosteje pripeljejo do tega, da svoje identitetne fantazije povezujejo s seksualizirano močjo. Tako moški pogosteje postanejo storilci in težko razumejo, da je moškost, ki jo sestavlja izvajanje nasilja, družbeno konstruirana. Enako težko razumejo ženske, da je ženskost, ki jo sestavljata žrtvovanje in trpljenje, prav tako družbeni konstrukt.

INFORMACIJE

Ženske, ki preživljajo nasilje, se počutijo negotove, prestrašene in ne vedo, kam naj se obrnejo, saj jim primanjkuje informacij. Pomembno je, da ženske dobijo temeljne informacije, kako se lahko zavarujejo pred nasiljem in katere službe ji lahko pri tem pomagajo. Nekatere raziskave opozarjajo, da se ženskam pogosto zdi, da je bil pogovor s socialno delavko nekoristen ali da je celo poslabšal njeno situacijo (Mullender 1996: 72). Nevarno je, da socialne delavke ne identificirajo nasilja, temveč se osredotočajo na druge probleme, ki naj obidejo vprašanje varnosti in dejanskih zlorab.

KAKO POVEDATI

Vprašanje, ki se neprestano zastavlja ženskam, ki preživljajo nasilje, je, kako povedati, kaj se jim dogaja. Beseda »nasilje« je za mnoge izraz, s katerim ne morejo opisati tistega, kar se jim dogaja. Za veliko žensk je beseda nesprejemljiva in nimajo občutka,

da je z njo mogoče izraziti najrazličnejše oblike, ki jih ima nasilje, od strahovanja, poniževanja do nadzorovanja. Moški, ki je fizično nasilen, zavestno in nezavestno deluje tako, da ohranja in povečuje svoj nadzor. Ko vzpostavi občutek strahu, ne potrebuje veliko, da s pogledom, molkom, kretnjo, besedno grožnjo ohranja stalno atmosfero nevarnosti in nasilja. Kako naj ženska pojasni, da živi v neprestanem strahu, ki je posledica molka in pogledov, zaradi katerih mora vnaprej predvidevati, kaj bo naredil storilec in kdaj bo prišlo do naslednjega napada? Dosti žensk tako čustveno nasilje, ko niti ne vedo, kaj se bo zgodilo, opredeljuje kot hujše od dejanskega fizičnega napada storilca. Kako naj ženska neprestanemu kriticismu storilca, ki ji ponavlja, kako je grda, nesposobna in slabša od drugih, reče »nasilje«?

Veliko žensk doživi nasilje v času nosečnosti, ali pa se nasilje takrat še stopnjuje. Ena od njih je dejala:

Ko sva imela enkrat v začetku nosečnosti spolni odnos, sem začela močno krvaveti. Hotela sem, da nehava, on pa je rekel: »Pst, samo še malo počakaj!« Kako naj razložim socialni delavki, kaj sem občutila, in kako naj se definiram kot zlorabljen ženska, če mi vsi govorijo, da je to običajno?

Ali je pripovedovanje res pomembnejše od molka, ali je molk zares le izraz nesposobnosti, sramu in utišanja? V feministični teoriji je molk pomenil žensko podrejenost in nesposobnost izražanja svoje moči. Naspotno pa je *glas*, *ženski glas* pomenil izraz opolnomočenja, samozavesti, izhod iz pasivnosti in nemoči. Razširiti pomen molka pomeni, da molk vidimo tudi kot obliko upora in moči. Maureen Mahoney (1996) poudarja, da molk ni enodimenzionalni koncept, temveč nosi številne pomenne. Oseba, ki molči, s tem izraža posebno vrsto moči. Molč je lahko oblika kaznovanja drugega, kaznovanje sebe, heroično dejanje (molč oseb, ki jih mučijo; molč sužnjev), lahko je tihi upor in hkrati posebna vrsta pripovedovanja, ki ima silovito moč (samomor, na primer). Ženske imajo torej najrazličnejše razloge, da molčijo. Lahko gre za nezaupanje, strah in sram, za obliko upora

in odpora v določeni situaciji, za željo po ohranitvi osebne identitete. Molk je torej tudi oblika aktivnega odpora, aktivnega protesta proti nasilju in proti dominantnim diskurzom.

Molk je torej enkrat posledica ustrahovanja in strahu, drugič pa je lahko način protesta, upora in samozaščite. Pomembno je, da pri delu z ženskami molk in pripovedovanje kontekstualiziramo in upoštevamo njihovo večdimenzionalnost.

PSIHIČNA STISKA

Fizično in spolno nasilje torej ne obstaja brez čustvenega nasilja, zato številni avtorji opozarjajo, da je *psihična stiska običajna in ne »nenormalna« reakcija na nasilje in zlorabe* (Dobash & Dobash 1992; Mullen-der 1996).

Eden od razlogov za razvoj duševne stiske je storilčevo prikazovanje realnosti, ki je praviloma v polnem nasprotju z realnostjo, kot jo občuti ženska. Storilčevo ponavljanje, da jo ima rad, da ne more drugače, da bo vse popravil, da se ona ne zna obvladati, žensko tako zmedejo, da začne dvomiti v resničnost tistega, kar občuti. To se zgodi še hitreje, če gre za posameznice, ki so tudi v otroštvu dobivale dvojna sporočila, ki so onemogočala, da bi zaupala svojem dožemanju stvarnosti. Posledica nasilja je, da ženska ne spi, ne je ali preveč je, ima želodčne težave, je nemirna, se hitro razburi in razmišlja o samomoru. Depresija in tesnoba sta univerzalna občutka, ki otežujeta, da bi ženska ubežala zlorabi. Audrey Mullender (*ibid.*) poudarja, da so ženske, ki preživljajo nasilje, videti tako brez energije in brezizrazne, da bi le malokdo verjel, da so pravkar preživele nasilen napad.

To je pomembno upoštevati pri načrtovanju novih varnih hiš, saj morajo strokovnjakinje v njih vedeti, da se bodo srečale z ženskami, ki bodo v hudih čustvenih stiskah in duševnih krizah. Tudi v raziskavi o osebnih zgodbah žensk, ki so bile hospitalizirane v psihiatrično bolnišnico, vemo, da se vanjo mnoge zatečejo zato, da se umaknejo pred nasiljem (Zaviršek 1995).

POMOČ ŽENSKI POMENI POMOČ OTROKU

Če pri pomoči dajemo prednost varnosti otroka pred varnostjo ženske, ima lahko to številne negativne posledice: ženske to praviloma vedo, zato se socialnih delavk izogibajo; socialne delavke predlagajo in pogosto tudi izvedejo odvzem otrok; prizadeta oseba ne dobi pomoči zase; otrok ne dobi ustrezne pomoči in je ločen od osebe, ki jo pozna in je nanjo navezan. V resnici na tak način otroka ne zavarujemo, ženska pa dobi izkušnjo, da se zanjo nihče ne zanima. Številne strokovnjakinje poudarjajo, da je za zaščito otrok nujno treba zaščititi in opogumiti mater.

Ob tem je pomembno tudi, da *ne prezremo potreb ženske*, ki preživlja nasilje, in je, namesto da bi jo vprašamo o njih, sprašujemo o otrocih, o možu, o drugih ljudeh. Od ženske ne moremo pričakovati, da bo sprejela odločitev zgolj »v dobro otroka«, pa naj bo to odločitev, da bo zaradi otroka ostala pri nasilnežu, ali pa da bo zaradi otroka nasilneža zapustila.

ZAUPATI OCENI SITUACIJE, KI JO NAREDI PRIZADETA

Ženske, ki preživljajo nasilje, so najboljše ocenjevalke nevarnosti, zato je pomembno, da zaupamo njihovim ocenam, ko trdijo, da so v življenjski nevarnosti. Pomembno je, da jih zaradi nasilja ne pošiljamo v drugo službo, preden se prepričamo, kakšno varnost bi po njeni presoji potrebovala. Ena od žensk, ki se je pred kratkim v Sloveniji vrnila od socialne delavke k storilcu, je nekaj ur zatem doživela take telesne poškodbe, da je bila nemudoma odpeljana v intenzivno bolnišnično nego.

Zdaj, ko smo na kratko našli šest pomembnih področij, ki sestavljajo strukturo začetne pomoči, vidimo, da jih kot celoto uporabljamo v njihovem neprestanem so-učinkovanju. Ustrezne informacije vplivajo na poimenovanje in pripovedovanje žensk, vse to učinkuje na razumevanje duševnega trpljenja prizadetih, na razumevanje pomoči tako ženski kot otroku. Učinkovita pomoč je odvisna tudi od našega zaupanja

oceni situacije, ki jo naredi prizadeta oseba. Na razumevanje, zakaj ženske doživljajo nasilje in pogosto ostanejo v nasilnem razmerju, odločilno vpliva tudi razumevanje procesov, ki vplivajo na konstruiranje spolnih razlik od otrokovega spočetja naprej.

PROCESI OPOLNOMOČENJA

Opolnomočenje je proces, ki ima različne stopnje in poteka od trenutka, ko se oseba začne zavedati strukturnega delovanja zatiranja in njegovega vpliva na njeno življenje. Opolnomočenje je torej delovanje, zaznamovano s samorefleksijo tistih, ki iščejo moč in pogum za določene odločitve. Ljudje, ki sami niso osebno prizadeti, lahko ta proces podpirajo s svojo osebno in družbeno močjo in sodelujejo v delovanju, v katerem ljudje med seboj delijo osebne izkušnje in postajajo pri tem vse bolj ozaveščeni o zatiranju in diskriminaciji, ki ju doživljajo. Opolnomočenje se začne z zavestnim prepoznavanjem dejstva, da številne situacije, ki sestavljajo sistem zatiranja, niso posledica osebne nesposobnosti človeka, temveč posledica diskriminacije, ki je vgrajena v vse strukture družbenega življenja. Strukturna diskriminacija deluje tako, da človek ponotranji zatiranje in se začne obnašati, kot od njega zahtevajo zatiralec in dominantni diskurzi, ki legitimirajo nasilje nad ženskami. Z drugimi besedami, opolnomočenje je proces, kjer prizadeta oseba začne razumevati naravo zatiranja, ki ga doživlja. Šele razumevanje strukture, ki reproducirajo zatiranje, daje prostor, da ljudje namesto samoobtoževanja razvijejo občutek osebne moči. To pa je prvi korak na poti iz zatiranja. Nekateri poudarjajo, da se opolnomočenje zgodi takrat, ko individui prepoznajo skupinski temelj zatiranja in se mobilizirajo proti njemu. V tem smislu ne gre za individualno početje, temveč za socialno gibanje, katerega bistvo je, da oseba, ki je osebno prizadeta, prevzame večji nadzor nad svojim življenjem.

Za socialno delo ostaja eno ključnih vprašanj, kako lahko socialne delavke in delavci spodbujajo procese opolnomočenja. Zato pogledimo, kaj sestavlja ta proces,

ko gre za pomoč ženskam in otrokom, ki preživljajo nasilje:

1) *Razumevanje*. Prizadeta oseba mora razumeti, kaj se dogaja. Ne pozabimo, da poskušajo storilci na vse načine ločiti ženske od okolja, jih na vse načine osamiti, zlasti zato, da bi s tem ohranili nad njimi nadzor in da prizadete osebe ne bi razumele, kaj se dogaja.

2) *Zaupanje* – nova izkušnja za žensko, ki preživlja nasilje. Pogosto predpostavljamo, da nam mora oseba, ki pride po pomoč ali se zateče v varno hišo, zaupati, saj je to pogoj uspešne pomoči. Socialna delavka postavlja nepotrebna vprašanja, njena gotovost pa se meri po količini zbranih podatkov. Nepotrebna vprašanja lahko še poglobijo nezaupanje osebe, ki je prišla po pomoč. Ženska želi, da bi ji kdo pomagal, ne želi pa za vsako ceno povedati socialni delavki o intimnih dogodkih v svojem življenju.

Če ji ženska ne zaupa, postane socialna delavka pogosto sumničava.

Razumevanje življenjskih izkušenj žensk, ki preživljajo nasilje, najbolj pojasnijo, zakaj prizadeta oseba ne zaupa socialni delavki, saj je dobila v času zlorab in nasilja izkušnjo, da je težko komu zaupati. Tudi tisti, ki mu je zaupala, jo je izdal. Morda je že iskala pomoč, se zaupala in ni dobila ustrezne podpore. Prizadeta ženska praviloma dolgo živi v molku, v prepovedi, govoriti o tem, in včasih taka prepoved postane dokončna. Veliko žensk je, preden so prišle k socialni delavki, iskalo pomoč pri drugih službah, pa je niso dobile. Vse to so razlogi, ki nam pokažejo, kako malo razlogov ima ženska, da bi zaupala prav nam, in da je zaupanje nekaj, kar si moramo strokovnjakinje šele pridobiti in ne samoumevno pričakovati. Eden od dejavnikov za vzpostavljane zaupnega razmerja je, da *uporabljamo besede, ki jih uporablja prizadeta oseba*. Če ženska na primer reče: »Udaril me je, da sem padla po stopnicah,« ne rečemo: »Mož vas zlorablja,« temveč ohranimo njene besede za opis situacije.

3) *Razbremenitev krivde*. Prizadeta oseba mora razumeti, da to, kar se dogaja, ni njena krivda, kakor ji vsiljuje storilec. Pri tem je treba uporabljati pristop zavestne

pristranskosti, ki omogoča, da takrat, ko izvajamo pomoč ženski, ki se želi umakniti pred nasiljem, ne iščemo »resnice« in izjav »druge strani«. Tako ohranimo jasno sporočilo, da je nasilje nesprejemljivo in da jo podpiramo v odločitvi, da se mu aktivno upre. To je še zlasti težko tistim socialnim delavkam, ki so se naučile zlasti dela z družinami. Ena od njih je dejala:

Spominjam se svojih občutkov tesnobe, ko sem kot mlada socialna delavka pomagala ženski, da je spravila stvari v avto, da jo peljem v zatočišče. Zdelo se mi je, da je to, kar delam, v nasprotju s tem, kar sem se naučila na usposabljanju za socialno delo o tem, da je treba slišati vseh strani in jim pomagati, da se znajdejo. Nisem srečala moža in nisem slišala »njegovega dela« zgodbe. Vendar je del mene vedel, da moram ženski pomagati na varno. V izobraževanju nisem dobila niti teoretičnih niti praktičnih vsebin za ravnanje s to dilemo. (Mullender 1996: 173.)

4) *Pravica do izbire*. Kot strokovnjakinje in strokovnjaki moramo vedeti, da ima prizadeta oseba pravico do izbire vrste intervencije in do vseh nadaljnjih odločitev, tudi če živi v varni hiši. Prizadeta oseba mora imeti pravico sodelovati o skupinskih dejavnostih, ki se odvijajo v hiši, kamor se zateče, v skupini za samopomoč ipd. To, da oseba preživlja nasilje, še ne pomeni, da je nekompetentna za sprejemanje odločitev o svojem življenju in da nima pravice odločati o stvareh, ki so zanjo pomembne. Neka socialna delavka mi je pripovedovala, da je na železniški postaji srečala žensko, ki je pred časom prišla v varno hišo, kjer je zaposlena. Ženska je bila v skupini ljudi, za katere velja, da na železniški postaji beračijo in jemljejo drogo. Ko je ženska zagledala socialno delavko, ji je začela pripovedovati, kaj počne na postaji, koga čaka, kdaj mora pripeljati vlak. Bilo je očitno, da se je začela opravičevati in da je ravnala drugače kot človek, ki ni odvisen od sistema pomoči socialnih služb. Ženska, ki je prišla v varno hišo zato, ker doživlja nasilje, je torej nenadoma v sistemu, kjer se mora opravičevati za svoje obnašanje, za preživljanje prostega časa, in mora misliti na možnost,

da ji socialna služba odvzame otroka. Postane ujeta v sistem nadzora in vprašanje, ki se zastavlja ob tej zgodbi, je, zakaj mora človek, ki potrebuje pomoč za umik pred nasiljem, prenašati tudi nadzor.

5) *Vpliv struktur*. Sami moramo razumeti, kako individualna izkušnja nasilja nikoli ni zgolj posledica osebne ranljivosti za nasilje, temveč vedno tudi del delujočih struktur, ki obstajajo v moško-središčnih družbah.

6) *Podpora skupin*. Strokovnjakinje in strokovnjaki morajo upoštevati številne izkušnje pri delu na tem področju in ugotovitve, da se uspeh v praksi poveča, če gre za delo v skupinah, pa naj gre za medsebojno pomoč osebja ali za medsebojno pomoč prizadetih.

7) *Pravica do zgodbe*. Pomembno je, da v procesu pomoči osebi ne odvezujemo pravice do njene osebne zgodbe, niti zgodbe ne koloniziramo s tem, da jo napolnimo z našimi pomeni. Ženske, ki preživljajo nasilje, pogosto doživijo izkušnjo, da je v procesu pripovedovanja (pri socialni delavki, zdravniku, na sodišču) njihova zgodba kolonizirana prek projekcij drugih ljudi. V poskusu, da bi povedale, kaj se jim je zgodilo, tako že v sami zgodbi upoštevajo sodb, ki so jih sprejeli drugi. Naracija osebne izkušnje tako že vnaprej vsebuje predvideni pogled/sodbo drugega. Namesto osebne zgodbe prizadete dobimo zgodbo, ki je polna intenc drugih ljudi, ki tako na prikrit način kolonizirajo pripovedovanje.

9) *Izdelovanje načrta za varnost*. Za veliko žensk je verjetnost, da se bodo po odhodu iz varne hiše ali po iskanju pomoči pri socialni delavki vrnile k povzročitelju, zelo velika. Za mnoge je to tudi edina možnost, ki jo v tistem hipu imajo. Zato je pomembno, da socialna delavka skupaj s prizadeto osebo naredi načrt za njeno varnost, še preden se ponovno vrne k storilcu.

Načrt za varnost mora vsebovati

- najnujnejše podatke, kje lahko ženska dobi hitro pomoč (telefonske številke policajev, varne hiše, zdravnika, nujne naslove),
- dogovore z ljudmi, ki so pripravljeni ženski nemudoma pomagati (člani sorodstvene mreže, soseda, prijatelji),

- dogovor z varno hišo, da nemudoma pomagajo,

- dogovor s socialno službo in s policaji, da nemudoma intervenirajo, ko jih ženska pokliče, in zaustavijo storilca,

- dogovor o podpori, da bodo otroci utrpeli čim manjšo škodo,

- dogovor o tem, kaj lahko ženska stori, če ji storilec onemogoči uporabo telefona,

- dogovor, kako naj se zavaruje na delovnem mestu, kamor storilci pogosto prihajajo in grozijo (dogovor s sodelavko, da ji ne veže telefona, če je na liniji storilec),

- dogovor z vrtcem, kjer ima otroke, da delavke v vrtcu preprečijo, da bi storilec odpeljal otroke.

Poleg praktične zaščite, ki lahko žensko ubrani pred hudimi poškodbami nasilnega napada, ima izdelovanje načrta za varnost tudi simbolno in psihološko vrednost:

- ženski pove, da ni sama in da obstajajo ljudje, ki se zavedajo nevarnosti, v kateri živi;

- daje čustveno oporo in občutek, da je močnejša in da lahko sama deluje, namesto da je pasivna žrtev;

- socialna delavka ne vzbuja lažnih upov, da je šlo zgolj za enkratno dejanje, temveč ji pove, da se nasilje praviloma ponavlja.

10) *Soudeleženost v procesih pomoči*. Varne hiše, ki delujejo po svetu, vključujejo v svoje delo ženske, ki so si že opomogle od izkušenj nasilja in so pripravljene sodelovati pri podpori in pomoči drugim prizadetim. Številna zatočišča so organizirana tako, da so prizadete ženske enakovredno soudeležene pri pomoči novim prišlekom in pri delovanju varne hiše.

Načelo soudeležnosti v procesih pomoči za veliko žensk pomeni enega od dejavnikov opogumljanja in opolnomočenja ter možnost uresničevanja recipročnosti. Dosti prizadetih žensk ima ob tem prvič priložnost, da same pomagajo drugim in da se zato počutijo koristnejše in manj odvisne.

DELO S STORILCI

Nehajmo se spraševati, zakaj ostajajo ženske pri nasilnežu. Vprašati se mora-mo, zakaj jih moški ne pustijo oditi.

Audrey Mullender, 1996

Delo s povzročitelji se je v socialnem delu začelo izvajati sredi 70. let, najprej v ZDA, kjer danes poznamo že kakih 500 različnih programov za delo s storilci.

Delo z njimi se je s psihološkega razumevanja razlogov za nasilje razširilo na konkretne veščine pri delu z osebami, ki so nasilne, zato da bi bolje nadzorovale svoje reakcije. Mnogi, ki so postali storilci, so v otroštvu sami preživljali nasilje in zlorabe. Osebe, ki so v otroštvu preživljali psihološke travme, so si podobne v marsičem, najpogosteje pa v tem:

- 1) šibka samozavest in občutenje sebe kot brezvrednega in nepomembnega;

- 2) šibka zmožnost vživljanja v druge ljudi (šibka empatija);

- 3) številni občutki krivde, ki so povezani bodisi s storjenim dejanjem nasilja ali z drugimi dogodki, ki gredo v življenju narobe.

Občutek samozavesti je pomemben kot pogoj za občutek, ki ga človek razvije zase, in se praviloma razteza tudi na občutek za drugega. Čim šibkejši je občutek samozavesti, tem večji je občutek tujosti do sebe in tudi do drugih. Čim večja je tujost, tem bolj je človek omejen sam v sebi in nima občutka povezanosti z drugimi. Prav ti dve značilnosti najdemo pogosto pri storilci spolnih in fizičnih zlorab. Zato je tako malo povzročiteljev, ki bi se bilo sposobnih vživeti v doživljanje žrtve. Za storilce je ena najtežjih nalog prav učenje občutkov, ki jih doživlja žrtev.

Za nekatere ljudi velja narobe – psihične travme v otroštvu vplivajo na šibko samozavest in na veliko zmožnost vživljanja v druge. To je zlasti značilno za tiste ženske in moške, ki so morali zelo zgodaj skrbeti za druge (mlajše brate in sestre) ali za gospodinjstvo, in za tiste, ki imajo izkušnje z spolnimi zlorabami. Ti ljudje so morali zato, da so preživeli, razviti občutek za predvidevanje naslednjega povzročiteljevega

koraka. Proces odraščanja jih ni naredil samozavestnejše, izostril pa je njihov občutek za potrebe drugih ljudi.

Za začetek dela s storilci so pomembna štiri načela:

1) *Nasilje se ne konča, ko ženska odide.* Nasilje se redko konča, ko pride do razveze ali ko se ženska odloči, da bo sama pretrgala z nasiljem. Storilci ženskam grozijo naprej, jih poskušajo najti na samem, jim grozijo po telefonu in izvajajo stalen pritisk v zvezi z pravico do otrok. Eno najuniverzalnejših vedenj storilcev je, da po razvezi zaradi nasilja zahtevajo pravice do otroka, ki so jih prej pretepali in zanemarjali. Njihova najpomembnejša skrb postane v tistem trenutku skrb za biološkega otroka. Storilci na tak način nadaljujejo nasilje in zlorabe, s tem da izsiljujejo pravice do otrok in dokazujejo, da so matere nesposobne skrbeti zanje. Storilci navadno uporabljajo izsiljene stike z otroki, da se na ta način maščujejo materam, čeprav so se matere umaknile prav zaradi njihovega nasilja. Večina storilcev, ki se na začetku trudijo, da bi pridobili pravice do preživljanja časa z otrokom, praviloma kmalu izgine in popolnoma pretrga stike z žensko in otrokom. Za socialno delavko so v takih primerih nujna vprašanja: ali je stik s storilcem zares koristen za otroka; ali lahko storilec dokaže, da je njegov najpomembnejši interes zares preživljanje časa z otrokom in ne nadaljevanje čustvenih in drugih zlorab; ali otrok želi srečevanja s njim. Eno od kulturno specifičnih ravnanj moških v teh situacijah je tudi, da grozijo s samomorom.

2) *Jasna sporočila.* Socialna delavka se mora jasno opredeliti, da je nasilje nesprejemljivo, dogodka mora poimenovati in ne minimalizirati (namesto »šlo je za konflikt«, je treba reči »udaril jo je«). Tako delo je mogoče le, če je ženska na varnem, in ne, če živi s storilcem in je v nevarnosti. Ohraniti partnersko zvezo ali družino ne sme biti željeni rezultat dela s povzročitelji. Audrey Mullender poudarja, da je varna razdružitev najpogostejše najboljša možna rešitev (1996: 183).

3) Če se odločimo, da bomo pomagali žrtvi in storilcu skupaj, je treba *upoštevati feministično perspektivo*. V nasprotnem

primeru Audrey Mullender (1996: 177) opozarja na naslednje nevarnosti:

- neustrezna ali mešana sporočila, ki jih dobi par v zvezi z odgovornostjo za nasilje;
- predstavljati nasilje kot nekaj razumljivega;
- predstavljati nasilje kot nekaj, kar je mogoče opravičiti;
- postaviti se na stran storilca, tako da zanikamo njegovo odgovornost in opravičujemo njegovo obnašanje;
- spodbujati storilca, da preusmeri pozornost v pogovoru drugam in stran od nasilja;
- zavzeti stališče, da je deloma kriva tudi ženska, ki je objekt nasilja;
- voditi jo k temu, da sprejme del krivde;
- pričakovati od nje, da vnaprej prepozna nasilne napade;
- pritrjevati stališču, da je bilo nasilje posledica ženske provokacije;
- utišati žensko.

4) *Vprašanje otrok.* Ko se odloča o tem, h kateremu odraslemu bo dodeljen otrok, je treba preudariti, pri katerem odraslem bo otrok varen. Pri tem se ne smemo odločati niti po naturalizacijski formuli »otrok in mati morata ostati skupaj« niti po formuli »pravica do očetovstva«. Številni avtorji poudarjajo, da »pravica očeta« ne sme biti nad pravicami otroka. Najnovejše raziskave namreč ne dokazujejo domnevnih pozitivnih rezultatov, o katerih so govorili tisti, ki so se zavzemali za nadaljevanje stikov z biološkimi starši, če so ti izvajali psihološke in druge zlorabe. Pri tej študijah je bilo zavrnjeno pretirano poudarjanje pozitivnih učinkov nadaljevanja stikov z biološkimi starši po ločitvi, nasprotno pa so dokazale zvezo med pozitivnimi učinki in stiki s tistim od staršev, ki otroku daje podporo in zaščito in ga ne izpostavlja niti psihičnim niti druge vrstam zlorab (Mullender 1996: 192). Otroci imajo moške modele, ki so pomembni za socializacijo, praviloma povsod okoli sebe in prihajajo v stik z njimi vsak dan. Dečki imajo celo več pozitivnih modelov kot deklice. Pravice otroka lahko varujemo le tako, da dajemo podporo in varnost nezlorablajočemu staršu, ki skrbi za otroka, povzročitelj pa mora svojo sposobnost za druženje z otrokom, ki je

zaradi njegovih preteklih dejanj utrpel psihološko travmo, šele dokazati.

DELO S SKUPINO POVZROČITELJEV

Za veliko povzročiteljev so koristne skupine, v katerih se učijo asertivnosti namesto agresivnosti. V takih skupinah je dobro, da jih vodita dve socialni delavki ali socialna delavca, veliki uspehi pa so se pokazali, če sta bila voditelja moški in ženska. Številne raziskave so namreč dokazale, da moški pogosto lažje konfrontirajo storilce, ženske pa lažje prekinajo »govorjenje neumnosti«, ko storilci začenjajo govoriti o ženskah (Mullender 1996: 236). Vedno obstaja nevarnost, da pride do kolizije moškega vodje z ostalimi moškimi, zato je pomembno, da obstaja ženska sovoditeljica, ki to pogosto hitro opazi. Druga nevarnost, ki jo lahko voditeljice skupine hitro spregledajo, so posamezniki, ki tudi v skupini ohranjajo nasilne vzroce obnašanja.

Socialni delavec in socialna delavka morata biti v skupini pozorna na naslednje:

- Odpor v zvezi s prepoznavanjem nasilnega dejanja pri storilcih. Za uspešno delo je ključnega pomena, da ne pride do zanižanja nasilja in do zmanjševanja pomena tega, kar so storili.

- Delo v skupini mora potekati tako, da se povzročitelji ne bodo videli kot žrtve.

- Z izgovore na nesrečno otroštvo, problematično družino se poskuša povzročitelj izogniti odgovornosti.

- O spominih iz otroštva in o občutkih v zvezi z njimi se je mogoče pogovarjati, ne da bi bila to obenem tudi racionalizacija za nasilje.

- Povzročitelji pogosto krivijo alkohol kot vzrok za svoje nasilje.

- Audrey Mullender (*ibid.*) poudarja, da so lahko programi, kjer se povzročitelji učijo ravnati s svojo jezo, škodljivi, saj lahko krepijo prepričanje, da ženske izzovejo nasilje in da je nasilje zgolj izguba nadzora nad seboj.

- Storilci naj se učijo različnih komunikacijskih veščin.

- Naj se učijo, kaj občuti ženska v nasilnem napadu.

- Naj se pogovarjajo o stereotipni dinamiki moči v razmerjih med spoloma in analizirajo koncepte moškosti, ki vplivajo na nasilje.

- Voditelji skupine povzročiteljev morajo nenehno soočati udeležene z njihovim vedenjem in jim sporočati, katera so dovoljena dejanja in katera dejanja niso več družbeno sprejemljiva. Socialne delavke pripovedujejo, da je veliko moških začudenih, ker dejanja nasilja niso več sprejemljivi spolno specifični obrazci, saj so veljali v njihovem otroštvu in v življenju njihovih očetov. Pomembno je, da socialni delavec poudari, da je nasilje danes spoznano kot oblika nadzora, ki ga izvajajo moški nad ženskami.

- Tudi s povzročiteljem je treba napraviti načrt za varnost, ki ga povzročitelj uporabi takrat, ko začuti, da postaja nasilen (koga naj pokliče, kaj naj stori z nakopičeno energijo, pravilo, da lahko razbije predmete, ne sme pa udariti ženske ali otroka ipd.).

Za skupinsko delo s povzročitelji je torej pomembno, da socialni delavec ali delavka zares konfrontira povzročitelja s storjenim nasiljem in uporabljata feministično orientacijo v pogledu na nasilje nad ženskami. O pomenu tega govori angleška raziskava iz leta 1994, v kateri so intervjuvali 75 moških o »moški perspektivi v zvezi z nasiljem« (Mullender 1996: 225). Raziskava je bila opravljenja v Bradfordu in je odkrila visoko stopnjo zanižanja, minimalizacije ter identifikacije moških s fantazijami o »moški identiteti«, ki je vključevala tudi fizično in spolno nasilje nad ženskami. Raziskava je ugotovila:

- veliko število moških, ki so bili nasilni; razen dveh izjem so vsi intervjuvani opisovali tudi lastno nasilje (pretepanje, grožnje z orožjem, posilstvo, ugrabitev, mučenje);

- vsi intervjuvani so poročali o pozitivnem odnosu do žensk;

- v intervjuju so pripovedovali, kako so vključili nasilje v svoje vsakdanje življenje, in več kot polovica ni nikoli občutila, da bi jim bilo po pretepanju težko opravljati vsakdanje aktivnosti.

Ta raziskava dokazuje, da moški sicer pogosto govorijo o dogodkih, v katerih so bili nasilni, vendar se zanje pogosto ne

počutijo odgovorne. Sprejeti odgovornost za pretekle dogodke pa je eden najpomembnejših dosežkov, ki se mora zgoditi v skupini za povzročitelje. Eden od socialnih delavcev iz Centra za moške v Londonu (*Men's Centre London*) je ob tem poudaril:

- Nobenemu modelu, ki bo omogočil, da se bo moški, ki pretepa, izmuznil odgovornosti za nasilje, ki ga je povzročil, se ne bo posrečilo, da bi moškemu pomagal prenehati z nasiljem. (Mullender 1996: 227.)

Strokovnjaki in strokovnjakinje, ki delajo s skupinami povzročiteljev, poudarjajo pomembnost povezovanja teh projektov z drugimi projekti na področju dela z ženskami. Poudarjajo, da mora obstajati možnost, da posameznice obvestijo terapevta ali terapevtko oziroma koordinatorje skupine, če so ponovno doživlje nasilen napad ali če verjamejo, da se bo to zgodilo. Pomembno je, da imajo voditelji skupine občasno možnost, da preverijo, ali je ženska varna.

INTERSUBJEKTIVNOST KOT POGOJ ZA ZMANJŠEVANJE NASILJA MOŠKIH NAD ŽENSKAMI

Ne bomo se ustavljali pri psihoanalitični interpretaciji razvoja spolne identitete, pa tudi ne pri procesu, ki naj bi otroka pripeljal od separacije k individuaciji. Navkljub velikem številu psihoanalitičnih interpretacij v zvezi z razvojem spolne identitete v predojdipnem in ojdipalnem obdobju te teorije ne dajejo zadovoljivih odgovorov, imajo pogosto malo skupnega z individualno izkušnjo človeka in lahko le v manjši meri pojasnijo razvoj spolnih razlik.

Zanimivejše in tudi produktivnejše so analize interakcije med otrokovim notranjim psihološkim procesom ter družbenimi in kulturnimi pogoji, v katere je otrok naroden. Jessica Benjamin (1980) poudarja, da je treba analizirati različna obdobja otrokovega razvoja skupaj z akumulacijo socialnih izkušenj v vsaki fazi razvoja. Spolna identiteta in spolna razlika sta v tem smislu odvisni od tega, kako matere in očetje oziroma skrbniki bodisi ženskega

bodisi moškega spola stopajo v odnos z otrokom. Raziskave so ugotovile, da se v zgodnjih obdobjih otroštva moški igrajo z otroki bolj burno (metanje v zrak, kričanje, silovitejša premikanja), medtem ko je mati bolj zavzeta s skrbjo in negovanjem, je manj igriva ter se počuti manj ločeno od otroka. To velja zgolj za heteroseksualne matrice, ki so najpogostejše, vseeno pa ne smemo zanemariti okoli 20 odstotkov gospodinjstev, kjer ženske živijo same z otroki, in še večji odstotek tistih, kjer živita moški in ženska v formalnem partnerstvu, dejansko pa za otroka skrbijo ženske (matere, stare mame, prijateljice). V takih gospodinjstvih je otrokova identifikacija z ženskami, ki praviloma delujejo tako v sferi doma kot v sferi plačane zaposlitve, identifikacija z žensko, ki je sama subjekt želje. To je posledica delne osebne izbire subjektivnih pozicij znotraj obstoječih diskurzov in hkrati posledica nujnosti, ki jo pozicionira v določen subjektivni položaj (nujnost, da služi denar, opravlja »moško« specifična dela, se ne naslanja na moško pomoč ipd.).

Drugi element, ki vpliva na formacijo spolne identitete in spolne razlike, je vprašanje neodvisnosti in povezanosti. Čeprav imajo tako ženski kot moški otroci željo po separaciji, se zdi, da lahko moški otroci to potrebo temeljiteje uresničijo kot ženski otroci. Eden od razlogov je najverjetneje v tem, da se matere bolj identificirajo z deklco in so hitreje pripravljene dati neodvisnost dečkom, ki so »drugi spol«. Drugi razlog je v tem, da v heteroseksualni matrici tako ženska kot moški podpirata identifikacijo moškega otroka z očetom, medtem ko ne podpirata dekličine želje po identifikaciji z očetom. Če je torej res, da je eden pomembnih pogojev separacije prav identifikacija z subjektom, ki je nosilec želje, predstavnik zunanjega sveta in aktivnosti (v zahodni kulturi torej moškega), potem imajo deklice manj možnosti za identifikacijo s tem subjektom. Če ima deklica malo možnosti, da se identifikira z očetom, ki je subjekt želje, predstavnik razburljivega sveta, in če je v identifikacijski ljubezni vedno skrita tudi želja po svobodi, vidimo, da je spolna razlika vzpostavljena prav prek boljše uresničene svobode pri dečkih in

večjega zanikanje pravice do svobode pri deklicah.

Feministična psihoanaliza torej po eni strani opozarja, da je hierarhična spolna razlika posledica neuspešne identifikacije deklice z nosilcem želje - moškim, saj deklici ostane le identifikacija z materjo, torej z osebo, ki je že objekt želje drugega. Hkrati s tem pa opozarja, da je lahko tudi ženska/mati objekt željene identifikacije. Tudi mati, ne samo oče, je lahko figura, ki omogoča separacijo. Z drugimi besedami, tudi ženska je lahko subjekt želje za svoje otroke. Jessica Benjamin poudarja, da je v prvih letih življenja otrokov družbeni spol gibljiv in spremenljiv in da si otrok želi identificirati z obema, tako z moškim kot z žensko. Spolna razlika se ne vzpostavi v predodipalnem obdobju, temveč je otrok, kot poudarja Benjamin, zainteresiran, da pomiri spolna nasprotja in se lahko identificira z obema, tako z materjo kot z očetom, saj lahko oba predstavljata subjekt želje, njegov objekt identifikacije.

Sedanja družbena organizacija, ki temelji na spolni razliki, po trditvi J. Benjamin idealizira in v resnici šele vzpostavi dramatični razcep na moško avtonomijo in žensko skrbjo in tako vzpostavi hierarhično razmerje med moškostjo in ženskostjo. Namesto komplementarnosti se torej v evropski kulturni organizaciji pojavi dramatičen hierarhični razcep med idealizirano moškostjo in devalvirano ženskostjo. Če k temu dodamo še druge kulturne elemente, ki v okvir idealizirane moškosti uvrščajo tudi pripravljenost za nasilje, predispozicijo za agresivno obnašanje, ki fizične razlike kulturno interpretirajo kot naravno predestiniranost moških za nasilje, potem prihajamo vse bližje k razumevanju izvorov moške agresivnosti in ženske pripravljenosti za vzdrževanje nasilnih razmerij.

Taka kulturna shizma, inherentna naši kulturi, ohranja razcep med skrbjo/odvisnostjo in svobodo/neodvisnostjo. Bolj ko ostajajo ženske v družbi ekonomsko in simbolno odvisne, močnejše se vzdržuje ta razcep. Možnost izhoda iz take kulturne shizme, ki reproducira razmerja neenakosti med spoloma in nasilje moških nad ženskami, je prav v tem, da ima otrok priložnost,

da se identificira z moško in žensko figuro kot z nosilcema želje. To se lahko uresniči z enakimi možnostmi žensk na področju izobraževanja, zaposlovanja, aktivnega delovanja v družbenem življenju in z vstopom moških v sfero očetovanja in gospodinjenja. Taka prihodnost je tudi edina pot, da se počasi zmanjša kulturno vzpostavljeni razcep med ženskimi in moškimi sferami, to pa je tudi pot k zmanjševanju nasilja moških nad ženskami.

Alternativa intrapsihičnemu konceptu je za Jessica Benjamin koncept intersubjektivnosti, torej tisto, kar se dogaja med individi in znotraj individua-z-drugimi, ne pa, kar se dogaja znotraj individualne psihe. Želja subjekta v konceptu intersubjektivnosti pomeni doživljanje občutka sebe v povezanosti z drugimi. Intrapsihično pojmovanje temelji po Jessici Benjamin na falični perspektivi, od katere je odvisno naše razumevanje subjektne želje in aktivnega delovanja. Intersubjektivno pojmovanje pa omogoča premik od falične družbene organizacije k novim simbolnim organizacijam, ki ne temeljijo na absolutni pomembnosti neodvisnega subjekta. Intersubjektivnost pomeni torej tudi soodvisnost, se pravi, tako medsebojno skrb kot osebno avtonomijo.

Z drugimi besedami, nasilje moških nad ženskami je pogosto posledica tega, da je ženska le kopica lastnih projekcij povzročitelja (fantazije o njegovi identiteti, o njegovi moči, o njegovem nadvladovanju drugega) in moški za žensko kopica njenih identitetnih fantazij (fantazije o zaščitniku, o družinski celici, o žrtvovanju za drugega). Intersubjektivnost je torej razmerje med subjektoma, ki priznavata, da drugi obstaja v realnosti, zunaj fantazij, ki so usmerjene nanj.

V prejšnjih poglavjih smo omenili, da je nasilje pogosto posledica prekrivanja identitetnih fantazij, ki so povezane s fantazijami o lastni moči, ki jih ima storilec. Z drugimi besedami, sila se začne tam, kjer se konča moč. V nasprotju s tem pomeni intersubjektivnost soodvisnost z drugimi, ki ne temelji na identitetnih fantazijah, temveč na želji po povečevanju občutka zase. To je pogoj za občutek za drugega in obenem za občutenje užitka v povezanosti z drugim.

Zahodne kulture so torej spolno specifični jaz diferencirale na jaz ženske in jaz moškega: na tistega, ki je nosilec želje, in tistega, ki je le objekt želje drugega.

Postati subjekt svoje želje pomeni željo artikulirati. Pogoj tega pa je, da tako dečki kot dekice dobijo od skrbnikov priznavanje delovanja, spodbudo za radovednost, pre-

mikanje od notranjosti navzven in narobe, pomeni velike kulturne spremembe, ki se morajo na intersubjektivni ravni pokazati kot zmanjševanje samoumevnosti fizičnega nasilja moških nad ženskami, zmanjševanje ženske soudeležnosti v procesih nasilja in zmanjševanje nasilja odraslih žensk in moških nad otroki.

ŽENSKA V RAZMERJU DO PROSTORA IN DRUŽBE

Literatura

- BENJAMIN, J. (1980), The Bonds of love: Rational Violence and Erotic Domination. *Feminist Studies*, 6: 1.
- BOGOVIČ, L., SKUŠEK, Z. (ur.) (1996), *spot: Ž*. Ljubljana: KUD France Prešeren, ISH.
- DOBASH, E. R., DOBASH, R. (1992), *Women, Violence and Social Change*. London: Routledge.
- LEWIS HERMAN, J. (1992), *Trauma and Recovery: The aftermath of violence – from domestic abuse to political terror*. USA: Basic Books.
- MAHONEY, M. A. (1996), The problem of Silence in Feminist Psychology. *Feminist Studies* 22, 3: 603-627.
- BRISAR SLANA, Ž. (ur.) (1997), Materinski domovi in sorodne institucije. *Socialni izziv*, 8 (tematska številka).
- MOORE, H. (1994), The Problem of explaining violence in the social sciences. V: Penelope HARVEY, Peter GOW (ur.), *Sex and Violence: Issues in Representations and Experience*. London: Routledge (138-156).
- (1995), *A Passion for Difference*. Cambridge: Polity Press.
- MULLENDER, A. (1996), *Rethinking Domestic Violence: The Social Work and Probation Response*. London: Routledge.
- PERSAK, B. (1997), Evropski koncept varne hiše. *Socialni izziv*, 8: 30-35.
- SCHULTZ, D. (1980), *Ein Mädchen ist fast so gut wie ein Junge I, II*. Berlin: Frauen Selbstverlag.
- ZULUETA, F. de (1993), *From Pain to Violence: The Traumatic Roots of Destructiveness*. London: Whurr Publishers.
- ZAVIRŠEK, D. (1997), Varne hiše kot dobre socialne službe. *Socialni izziv*, 8: 7-13.
- (v tisku), Vse tvoje fantazije (predgovor). V: Ellen BASS, Laura DAVIS, *Pogum za okrevanje*. Ljubljana: VŠSD, LA.